
РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.100>

КОНТРОЛЬ ЗА ОБІГОМ ТОВАРІВ І ТЕХНОЛОГІЙ ПОДВІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ У МЕЖАХ МІЖНАРОДНИХ РЕЖИМІВ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

Бенедик Я.С.,

*кандидат юридичних наук,
молодший науковий співробітник
Науково-дослідної частини*

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8909-7675>*

Бенедик Я.С. Контроль за обігом товарів і технологій подвійного використання у межах міжнародних режимів нерозповсюдження зброї масового знищення.

Міжнародно-правове співробітництво у сфері контролю за експортом, передачею, транзитом товарів і технологій подвійного використання засновується на низці механізмів загальної компетенції (наприклад, ООН, СОТ) та профільних режимів, ядро яких складають міжнародні договори щодо нерозповсюдження зброї масового знищення (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенція про хімічну зброю, Конвенція про біологічну зброю) та пов'язані з ними багатосторонні групи експортного контролю (Комітет Цангера, Група ядерних постачальників, Австралійська група).

У той час, як згадані міжнародні договори визначають цілі й базові принципи співробітництва їхніх сторін задля недопущення поширення ядерної, хімічної та біологічної зброї, ключове завдання міжурядових експортних груп, здатних більш оперативно реагувати на безпекові виклики у призмі здобутків технічного прогресу та ринкової динаміки, полягає в забезпеченні розробки й регулярного оновлення списків контрольованих товарів, поширення й обміну найкращими практиками у цій сфері, артикуляції вказівок для держав-учасниць стосовно зміцнення національних систем експортного контролю.

Така конструкція, сприяючи прозорості та відповідальній поведінці держав, об'єктивно підвищує рівень світової безпеки, забезпечує більш глибоку й різносторонню співпрацю та взаємодію держав-учасниць, регулярний обмін інформацією про чутливі товари й технології подвійного використання, що веде до консенсусу стосовно особливостей утілення систем експортного контролю та гармонізації національних політик

і регуляторних механізмів. Водночас, зважаючи на «м'якість» зобов'язань, що випливають із діяльності спеціалізованих експортних груп, ефективність контрольного механізму залежить від доброї волі держав-учасниць та їх відданості цінностям і цілям цих режимів, а також ускладняється обмеженістю участі у них окремих акторів (наприклад, Індії, Пакистану, Північної Кореї тощо).

Ключові слова: товари і технології подвійного використання, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Міжнародне агентство з атомної енергії, Комітет Цангера, Група ядерних постачальників, Конвенція про хімічну зброю, Конвенція про біологічну зброю, Австралійська група.

Benedyk Ya. Control over the circulation of dual-use goods and technologies within the international regimes of non-proliferation of weapons of mass destruction.

International legal cooperation in the field of control over the export, transfer, transit of dual-use goods and technologies is based on a number of mechanisms of general competence (for example, the UN, WTO) and specific regimes, the core of which constitute international treaties on the non-proliferation of weapons of mass destruction (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Chemical Weapons Convention, Biological Weapons Convention) and related multilateral export control groups (Zanger Committee, Nuclear Suppliers Group, Australian Group).

While the mentioned international treaties define the goals and basic principles of cooperation of their parties to prevent the spread of nuclear, chemical and biological weapons, the critical task of intergovernmental export groups, capable of responding more promptly to security challenges in the light of technological progress and market

dynamics, is to ensure the development and regular updating of lists of controlled goods, dissemination and exchange of best practices in this area, articulation of instructions for participating states regarding the strengthening of national export control systems.

Such a structure, promoting transparency and responsible behaviour of states, objectively increases the level of international security, ensures more profound and comprehensive cooperation and interaction of participating states, regular exchange of information on sensitive dual-use goods and technologies, which leads to a consensus on the specifics of the implementation of export control systems and harmonisation of national policies and regulatory mechanisms. At the same time, taking into account the "softness" of obligations arising from the activities of specialised export groups, the effectiveness of the control mechanism depends on the goodwill of the participating states and their commitment to the values and goals of these regimes and is also complicated by the limited participation of individual actors (for instance, India, Pakistan, North Korea, etc.).

Key words: dual-use items, Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, International Atomic Energy Agency, Zangger Committee, Nuclear Suppliers Group, Chemical Weapons Convention, Biological Weapons Convention, Australian Group.

Постановка проблеми. Стурбованість міжнародної спільноти невибірковою руйнівною силою ядерної, хімічної і біологічної зброї, довгостроковістю та малою передбачуваністю наслідків її застосування призвела до усвідомлення необхідності формування спеціальних універсальних і регіональних правових та інституційних механізмів, покликаних обмежити розповсюдження відповідних озброєнь і спонукати до відмови від них.

У цьому контексті особливого значення та актуальності набула проблема контролю за розповсюдженням товарів і технологій подвійного використання, які можуть застосовуватися як у цивільній, так і у військовій сферах і включають у себе все: від хімічних реактивів і біологічних агентів до високотехнологічного обладнання й програмного забезпечення. Дуальність природи таких товарів і технологій пояснюється, зокрема, потенціалом їх використання у збройних конфліктах і пов'язаними з цим ризиками порушення фундаментальних принципів міжнародного гуманітарного права, небезпекою заволодіння зброєю масового знищення або конвенційним озброєнням недержавними групами і застосуванням їх у терористичних цілях тощо.

Наразі на універсальному рівні врегулювання цього питання здійснюється на підставі міжнародних договорів (переважно у контексті не-

розповсюдження зброї масового знищення) та в межах спеціальних багатосторонніх режимів експортного контролю. Однак, незважаючи на вже докладені зусилля, міжнародна система контролю за передачею товарів подвійного використання відзначається суттєвою гетерогенністю, що обумовлено складністю та багаторівневістю відносин у відповідній сфері, необхідністю координації дій на різних рівнях (від універсального, регіонального, національного до внутрішньо-корпоративного) та ускладнюється динамічністю технологічних змін і глобалізацією торговельних зв'язків.

Стан опрацювання проблематики. Міжнародне співробітництво у сфері контролю за обігом предметів подвійного використання, з одного боку, базується на механізмах, які торкаються взаємодії держав у цій сфері в контексті одного із напрямів здійснюваної ними профільної діяльності (Організація Об'єднаних Націй, у межах якої Рада Безпеки наділяється виключними повноваженнями щодо вжиття заходів, спрямованих на підтримку або відновлення міжнародного миру і безпеки, Світова організація торгівлі, правову основу діяльності якої складає низка міжнародних договорів, що містять «безпекові» винятки із передбачених ними лібералізаційних правил і принципів), а, з іншого, на системі спеціальних міжнародних договорів у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення та пов'язаних з ними профільних багатосторонніх груп експортного контролю (Комітет Цангера, Група ядерних постачальників, Австралійська група, Режим контролю за ракетними технологіями), а також режимі Вассенаарської домовленості, який на відміну від попередніх інструментів стосується контролю за експортом конвенційної зброї і пов'язаних з нею предметів подвійного використання. Окремі аспекти механізму міжнародного співробітництва у відповідній сфері висвітлювалися такими вітчизняними дослідниками, як С.П. Галака, О.М. Гришуткін, С.І. Кондратов, Г.М. Перепелиця, Є.Ю. Ярусевич, В.В. Лозова, В.Л. Гура, В.А. Новицький та ін., а також низкою зарубіжних вчених, зокрема Ф.В. Шмідтом (F.W. Schmidt), К. Мішелем (Q. Michel), Б. Едвардсом (B. Edwards), М. Дандо (M. Dando), М. Кроулі (M. Crowley) та ін.

Незважаючи на відносну розробленість відповідної проблематики як у зарубіжній, так і в національній доктрині, усе ж окремі аспекти механізму контролю за обігом товарів і технологій подвійного використання, що базується на міжнародних договорах у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення і пов'язаних з ними багатосторонніх групах експортного контролю, потребують додаткової уваги. Таким чином, **мета статті** полягає у висвітленні специфічних рис міжнародного правового й інституційного меха-

нізму контролю за передачею товарів і технологій, які можуть бути використані для виробництва та інших заборонених операцій з ядерною, хімічною та біологічною зброєю.

Виклад основного матеріалу. Невеликий за обсягом, проте надзвичайно важливий для забезпечення ядерної безпеки у світі, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. (далі – ДНЯЗ) [1], підписаний 1 липня 1968 р., набув чинності в березні 1970 р. й наразі є обов'язковим для 191 держави-учасниці. Він фактично встановлює два блоки зобов'язань: один – для п'яти держав, які станом на 1 січня 1967 р. вже мали ядерний статус (Велика Британія, Китай, США, Франція, СРСР), а інший – для неядерних держав.

Відповідно до цієї «дворівневої» системи, ядерним державам, з одного боку, заборонено передавати будь-кому ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю чи вибуховими пристроями ні безпосередньо, ні опосередковано, і так само ніяким чином не сприяти, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або отримання у будь-який інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю чи вибуховими пристроями (ст. I ДНЯЗ). З іншого боку, кожна з держав-учасниць цього Договору, яка не володіє ядерною зброєю, зобов'язується не приймати від будь-кого ядерну зброю чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також не набувати контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями ні безпосередньо, ні опосередковано; не виробляти та не придбавати у будь-який інший спосіб ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також не домагатися та не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв (ст. II ДНЯЗ).

При цьому Договір не обмежує права сторін на використання «мирного атому» і ядерні держави зобов'язуються співпрацювати з іншими державами-учасницями в розробці відповідних програм мирного використання ядерної енергії (ст. IV). Звісно, у контексті основних зобов'язань за Договором, цей процес підлягає низці обмежень. Так, відповідно до ст. III(2) Договору кожна держава-учасниця зобов'язується не постачати (а) «вихідного чи спеціального розщеплюваного матеріалу», або (б) «устаткування чи матеріалу, спеціально призначеного або підготовленого для обробки, використання чи виробництва спеціального матеріалу, що розщеплюється, будь-якій державі, яка не володіє ядерною зброєю, для мирних цілей» (далі за текстом – спеціально підготовані устаткування та матеріали), якщо такий експорт не підпадає під гарантії Міжнародного агентства з атомної

енергії (МАГАТЕ). Кожна держава, що не володіє ядерною зброєю, має визнати гарантії МАГАТЕ щодо всіх ядерних матеріалів на її території або під її юрисдикцією чи контролем; з цією метою вона повинна укласти з МАГАТЕ угоду, згідно з якою інспектори Агентства можуть отримати доступ до цивільних об'єктів ядерної енергетики з виключною метою перевірки того, що ядерний матеріал не спрямовується на військові потреби (ст. III(1), III(4) ДНЯЗ, ст. III(5) Статуту МАГАТЕ [2]) [3], [4].

Текст Договору послуговується загальними поняттями та не дає додаткових пояснень про те, що розуміється, зокрема, під «устаткуванням» та «матеріалами». Задля додаткового роз'яснення відповідних положень Договору у 1971 р. група з 15 держав-учасниць зібралася під головуванням професора Клода Цангера. Згодом, цей так званий Комітет Цангера, який наразі налічує 39 держав-учасниць ДНЯЗ, став постійним форумом для роз'яснення, уточнення і тлумачення положень ст. III(2) Договору та узгодження національних політик експортного контролю [5], [6].

Найважливішим внеском Комітету у справу нерозповсюдження є публікація періодично оновлюваного Тригерного переліку (*Trigger List*) ядерних матеріалів та устаткування, експорт яких «активує» гарантії МАГАТЕ відповідно до ст. III(2) ДНЯЗ. З метою доведення його змісту до держав-учасниць ДНЯЗ Перелік публікується МАГАТЕ у формі інформаційного циркуляру (остання ревізія відбулася у березні 2020 року) [7].

Тригерний перелік складається з двох Меморандумів та Додатку. Меморандуми А і В відповідно містять роз'яснення щодо визначення понять «вихідного чи спеціального розщеплюваного матеріалу» та «спеціально підготованих устаткування та матеріалів», а також рекомендації стосовно застосування гарантій, експорту, реекспорту та ін.; у свою чергу Додаток надає деталізований перелік цих спеціально підготованих устаткування та матеріалів. Експорт предметів, що містяться у Тригерному переліку, з метою їх використання в мирних цілях має здійснюватися із дотриманням трьох вимог: (а) запевненням держави-одержувача, що експортовані предмети не будуть перероблені на ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої; (б) що вони підпадуть під гарантії МАГАТЕ; і (с) що вони не будуть реекспортовані без застосування тих самих умов постачання (пар. 3, 5 Меморандуму А, пар. 3, 5 Меморандуму В).

Отже, не призначений для створення додаткових зобов'язань для держав за межами ДНЯЗ, Тригерний перелік можна розглядати в якості інструменту м'якого права, який, доповнюючи механізм правового регулювання, заснований на ДНЯЗ, набуває юридичної сили шляхом добровільної імплементації його положень до націо-

нального законодавства держав-учасниць Комітету, а також іншими державами, які є сторонами Договору, але не є учасницями Комітету. Водночас за державами-учасницями Комітету завжди залишається право також обмежувати експорт предметів, не включених до Переліку, і таким чином встановлювати жорсткіший експортний режим. Це так зване правило «*catch-all*», призначення якого полягає в забезпеченні більшої гнучкості існуючого режиму завдяки здатності держав оперативніше реагувати на національному рівні на появу нових товарів та технологій, які відзначаються потенційною небезпекою у контексті виконання зобов'язань за ДНЯЗ [8].

Використання Індією технологій, устаткування та матеріалів, призначених для вироблення енергії на атомних електростанціях, для розробки ядерної зброї та проведені ядерні випробування 1974 р. красномовно довели недосконалість підходів до врегулювання нерозповсюдження ядерної зброї та виявили недоліки у тодішній ще доволі молодій та незрілій системі міжнародного контролю за експортом ядерних матеріалів та технологій, зважаючи на відсутність ефективних багатосторонніх контрольних заходів, які б ефективно регулювали їх трансфер. Реакцією на ці події слугувало створення Групи ядерних постачальників (далі – ГЯП), головна мета якої полягала в запобіганні розповсюдженню ядерної зброї шляхом посилення контролю за експортом і наступною передачею матеріалів, обладнання та технологій, які потенційно можуть бути використані для виробництва ядерної зброї, водночас не перешкоджаючи законному використанню ядерної енергії в мирних цілях [9]. ГЯП початково складалася з семи країн – великих постачальників ядерних матеріалів, обладнання та технологій – Великої Британії, Канади, Німеччини, СРСР, США, Франції та Японії. Наразі налічує 48 держав-учасниць, Україна доєдналася до роботи Групи з 1996 р.

Так само як і Комітет Цангера, ГЯП є групою країн, які погодилися координувати зусилля з метою створення системи експортного контролю. З цією метою ГЯП розробляє та затверджує спеціальні Керівні принципи (*Guidelines*) [10], які, як і Тригерний перелік, хоча й не є мають зобов'язальної сили, проте впливають на національну політику експортного контролю держав-учасниць з огляду на добровільність дотримання останніми рекомендацій, розроблених у межах Групи. Тобто всього через кілька років після створення Комітету Цангера та розробкою ним першого Тригерного переліку цей механізм був доповнений ще одним «м'яким» інструментом.

З метою гарантування, що торгівля товарами, пов'язаними з ядерною сферою, і співробітництво у мирному використанні ядерної енергії здійснюватиметься відповідно до міжнародних

правил нерозповсюдження, ГЯП ухвалює керівні принципи у двох частинах, які подібно до Тригерного переліку періодично оновлюються та публікуються МАГАТЕ в якості інформаційних циркулярів.

Перша частина Керівних принципів (уперше прийняті у 1978 році) [11] стосується експорту ядерних матеріалів та технологій і значною мірою дублює Тригерний перелік, друга ж частина (уперше прийняті у 1992 році) [12] присвячена вже передачі обладнання подвійного призначення, матеріалів, програмного забезпечення та пов'язаних технологій, які можуть бути використані у ядерній діяльності, не забезпеченій гарантіями МАГАТЕ діяльності у сфері ядерного паливного циклу або актах ядерного тероризму.

Усвідомлення значення товарів подвійного використання в цьому аспекті та необхідності встановлення ефективного експортного контролю за ними поступово сформувалося у 1970-1980-х рр., коли Ірак (учасник ДНЯЗ) зміг таємно продовжувати власну воєнну ядерну програму, купуючи товари подвійного призначення, які тоді не підпадали під експортний контроль [9, с. 175]. До означеного моменту це питання не перебувало у полі зору ані Комітету Цангера, ані ГЯП, оскільки товари подвійного використання не підпадали під дію ст. III(2) ДНЯЗ. Саме задля усунення такої прогалини та встановлення контролю за експортом товарів подвійного використання, пов'язаних з ядерним озброєнням, ГЯП узгодила та затвердила додатковий набір рекомендацій, які містяться у Додатку до Другої частини Керівних принципів.

Хоча відповідно до Керівних принципів усі перелічені в них предмети повинні підлягати процедурам експортного ліцензування (авторизації державою-експортером операцій з ними), умови постачання, встановлені для першої та другої частин є різними.

Стосовно предметів, включених до першої частини, застосовуються наступні умови для отримання права на ядерну торгівлю з членами ГЯП. Держава-одержувач повинна: (а) мати укладену з МАГАТЕ угоду про гарантії; (б) надати достатні гарантії щодо мирного використання відповідних предметів (зокрема, що вони не будуть використані в будь-якому ядерному вибуховому пристрої, що інші одержувачі у разі реекспорту нададуть такі ж гарантії, які вимагаються постачальником для первинного експорту); (с) надати постачальникові гарантії того, що ядерний матеріал і установки будуть розміщені під ефективним фізичним захистом з метою запобігання несанкціонованому використанню.

Водночас, перша частина Керівних принципів містить так званий «принцип нерозповсюдження» (*non-proliferation principle*), згідно з яким держава-постачальник може дозволити переда-

чу лише тоді, коли в неї відсутні сумніви в тому, що це не сприятиме розповсюдженню ядерної зброї або актам ядерного тероризму.

Що ж до товарів і технологій подвійного використання, то встановлені другою частиною Керівних принципів умови експорту фактично складаються з трьох типів запевнень (*assurances*): (а) заява кінцевого користувача із зазначенням способів та місця кінцевого використання предметів; (b) запевнення, що запропонована передача не буде використовуватися для будь-якої ядерної діяльності або незабезпеченої гарантіями МАГАТЕ діяльності у сфері ядерного паливного циклу; (с) запевнення, що перед подальшою передачею (ретрансфером) будь-якого товару подвійного використання до держави, яка не дотримується Керівних принципів, буде отримана попередня згода постачальника.

Водночас відповідно до так званого «базового принципу» (*basic principle*) постачальники зобов'язані не дозволяти передачу товарів подвійного використання, якщо: (а) існує неприйнятний ризик їх використання для ядерної діяльності або незабезпеченої гарантіями МАГАТЕ діяльності у сфері ядерного паливного циклу; (b) передача суперечить меті запобігання розповсюдженню ядерної зброї; або (с) існує неприйнятний ризик використання товарів для здійснення актів ядерного тероризму. Для оцінки вказаних ризиків, держава-експортер повинна враховувати низку факторів, рекомендованих п. 4(а)-(і) другої частини Керівних принципів.

Друга частина Керівних принципів також містить «catch-all» клаузулу, яка вимагає авторизації трансферу предметів навіть не перелічених у Додатку, якщо такі предмети призначені або можуть бути призначені, повністю або частково, для використання у ядерній діяльності (п. 5).

Отже, як і у випадку з Тригерним переліком Комітету Цангера, держави-учасниці ГЯП фактично беруть на себе добровільні зобов'язання забезпечити ефективну імплементацію Керівних принципів у національні правопорядки шляхом встановлення відповідного режиму та правил експортного контролю, застосування примусових заходів та покарання за їх порушення (п. 4 другої частини Керівних принципів), однак також залишають за собою дискреційні повноваження застосовувати положення Принципів до товарів, що викликають занепокоєння та виходять за межі перелічених у Додатку, а також застосовувати додаткові експортні умови.

У свою чергу регулювання питань заборони біологічної та хімічної зброї масового знищення, а також відповідних режимів експортного контролю (у тому числі товарів подвійного використання) на міжурядовому рівні здійснюється насамперед у межах механізмів, передбачених Конвенцією про заборону розробки, виробництва та на-

копичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 р. (далі – Конвенція про біологічну зброю, КБЗ) [13] та Конвенцією про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13 січня 1993 р. (далі – Конвенція про хімічну зброю, КХЗ) [14].

Конвенція про біологічну зброю (набула чинності в 1975 р. й сьогодні є обов'язковою для 183 держав) забороняє розробку, виробництво, накопичення або придбання біологічної зброї, обладнання або засобів доставки, а також мікробних або інших біологічних агентів або токсинів, «незалежно від їх походження або способу виробництва, видів і в кількостях, які не мають виправдання для профілактичних, захисних чи інших мирних цілей» (ст. I). Це широке визначення заборонених предметів було підтверджено Восьмою конференцією з перегляду, яка наголосила, що всі створені природним або штучним шляхом або змінені мікробні та інші біологічні агенти та токсини, а також їхні компоненти, незалежно від того, чи впливають вони на людей, тварин або рослини, і які не використовуються в мирних цілях, однозначно підпадають під дію ст. I Конвенції (ст. I(a) Фінальної декларації Конференції) [15].

Аналогічно до ДНЯЗ Конвенція, з одного боку, зобов'язує держави не передавати жодному одержувачу, прямо чи опосередковано, такі біоагенти, токсини, зброю, обладнання чи засоби доставки; забороняє сприяти, заохочувати або спонукати будь-яку іншу державу чи групу держав до виробництва або отримання іншим шляхом такого обладнання та матеріалів (ст. III). З іншого ж, вона вимагає від держав: (а) сприяти максимально повному обміну обладнанням, матеріалами та науково-технологічною інформацією для мирного використання біологічних агентів і співпрацювати у запобіганні захворюванням; (b) імплементувати Конвенцію таким чином, щоб уникнути перешкод економічному або технологічному розвитку держав-учасниць (ст. X).

Незважаючи на прогресивність та значущість Конвенції для створення універсального режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, на жаль, наразі держави-учасниці так і не спромоглися сформувати у межах конвенційного механізму ані імплементаційного органу, ані системи контролю за виконанням її положень [16]. Також, незважаючи на те, що під час конференцій з перегляду КБЗ можуть досягатися додаткові домовленості (ст. XII), у тому числі щодо тлумачення, визначення чи уточнення положень або сфери застосування Конвенції, надання інструкцій, керівних принципів чи рекомендацій щодо того, як саме повинні імплементуватися її приписи, так і не були офіційно затверджені конкретизовані списки контрольованих предметів, що складає

проблему як у контексті нерозповсюдження цього виду зброї масового знищення загалом, так і експортного контролю пов'язаних з нею товарів подвійного використання [17].

На відміну від КБЗ, Конвенцією про хімічну зброю (набула чинності в 1997 р., наразі налічує 193 держави-учасниці) не тільки було запроваджено суворий контрольний механізм та створено спеціальний орган, наділений широкими повноваженнями щодо інформаційної та технічної підтримки держав-учасниць, моніторингу та забезпечення дотримання Конвенції, що включає перевірку об'єктів, які можуть бути пов'язані з виробництвом хімічної зброї – Організацію із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ), але й затверджено на конвенційному рівні деталізовані переліки контрольованих предметів.

Згідно зі ст. I(1) Конвенції держави-учасниці зобов'язуються не використовувати, не розробляти, не виробляти, не здобувати іншим способом, не накопичувати чи не зберігати хімічну зброю, а також передавати її, прямо чи опосередковано, будь-кому. Водночас ці заборони, за загальним уже для досліджуваних міжнародних договорів правилом, мають корелювати з правом на розробку, виробництво, передачу та використання токсичних хімікатів та їх прекурсорів для всіх цілей, не заборонених Конвенцією (ст. VI). КХЗ підтверджує свободу наукових досліджень у відповідній сфері та заохочує держави-учасниці співпрацювати й не підтримувати торговельні обмеження, які б перешкождали економічному і технологічному розвитку (ст. XI).

Що ж до трансферу відповідних товарів, Конвенція не тільки дає доволі широке визначення поняття «хімічна зброя» у ст. II, але також містить Додаток з трьома спеціальними конкретизованими Переліками хімікатів (*Schedules of chemicals*), де токсичні хімікати та їх прекурсори згруповані за значущістю для виробництва хімічної зброї та потенційного законного мирного використання, і Додаток з імплементації та верифікації, який деталізує правила поведінки з хімікатами та хімічною зброєю, верифікаційні й інспекційні процедури, порядок розслідування фактів потенційного використання хімічної зброї.

Хімічні речовини з Переліку I мають найвищу смертельну чи інвалідизуючу токсичність (*incapacitating toxicity*) та високі ризики для об'єкта та цілей Конвенції, мають переважно воєнне застосування та незначне або взагалі не мають комерційного застосування. Трансфер цих хімікатів може здійснюватися, але відповідно до правил, встановлених у Розділі VI Додатку про імплементацію та верифікацію, тільки між державами-учасницями Конвенції (ст. A(1)) та лише (а) для дослідницьких, медичних, фармацевтичних цілей, цілей захисту від хімікатів та хімічної

зброї, (б) у межах обґрунтованих для цих цілей номенклатури та обсягів, (с) які не перевищують однієї тони для одноразових операцій чи (д) сукупно за операціями протягом року (ст. A(2)); про таку передачу завчасно (не менше 30 діб) повідомляється Технічний секретаріат (ст. B(5)), а їх ретрансфер до третіх країн не допускається (ст. B(4)).

Хімічні речовини з Переліку 2 є наступними за відносною токсичністю речовинами, становлять значний ризик для об'єкта та цілей Конвенції і мають обмежене комерційне використання. Попередньо ст. C(31) Розділу VII Додатку про імплементацію та верифікацію встановлювала строком на три роки після набуття чинності Конвенцією правило, відповідно до якого предмети Переліку 2 могли передаватися лише державами-учасницями або державам-учасницям із отриманням від держави-одержувача сертифікат кінцевого використання. Наразі під час здійснення операцій з передачі таких предметів держави-експортери повинні пересвідчитися та вжити заходів для гарантування того, що відповідні товари та технології будуть використані виключно для цілей незаборонених Конвенцією (ст. C(32)). З цією метою держави-отримувачі повинні надати спеціальні сертифікати, якими засвідчуватиметься, що товари не будуть використані всупереч цілям Конвенції або підлягати ретрансферу, і в яких міститиметься інформація про специфікацію та обсяги предметів, спосіб кінцевого використання та кінцевих користувачів (ст. C(32)(a-e)).

Хімічні речовини з Переліку 3 мають найнижчу відносну токсичність та ризик для об'єкта та цілей Конвенції і широке комерційне використання та можуть передаватися третім державам, на умовах, подібних тим, що застосовуються до предметів з Переліку 2 (ст. C(26) Розділу VIII Додатку про імплементацію та верифікацію).

Значення вказаних Переліків важко переоцінити, навіть якщо вони не містять усі хімічні речовини та прекурсори, що підпадали б під широке визначення ст. II Конвенції. Одним з ключових моментів для забезпечення ефективного функціонування режиму, встановленого КХЗ, є динамічне оновлення цих списків.

Водночас механізми КБЗ та КХЗ значно доповнюються рекомендаціями та переліками, розробленими та затвердженими за результатами діяльності Австралійської групи [18]. Першочергово створена для протистояння викликам розповсюдження та застосування хімічної зброї, з 1990 р. Група розширила сферу діяльності на біоагенти, хімічні та біологічні технології та обладнання подвійного використання (налічує 42 держави-учасниці, які є сторонами КБЗ та КХЗ, а також Європейський Союз) [19]. Вона спрямовує зусилля на координацію національних захо-

дів експортного контролю та допомогу державам-учасницям у якомога повнішому виконанні зобов'язань за Конвенцію про хімічну зброю та Конвенцією про біологічну зброю.

Члени Австралійської групи добровільно беруть на себе зобов'язання використовувати заходи експортного контролю, щоб гарантувати, що трансфер певних біоагентів, хімікатів і виробничих потужностей, обладнання, програмного забезпечення і технологій, у тому числі подвійного використання, не сприятиме розробці або використанню хімічної та біологічної зброї. З цією метою у межах Австралійської групи розроблені та затверджені Керівні принципи [20] та низка переліків контрольованих предметів [21].

Положення Керівних принципів Австралійської групи за своєю сутністю подібні до керівних принципів ГЯП, і передбачають необхідність створення у національних правових системах держав-учасниць ефективних систем експортного контролю стосовно передачі чутливих хімічних речовин, біологічних агентів та інших пов'язаних предметів (ст. 1, 2 та 3), визначають низку факторів, які держави повинні враховувати під час оцінки запитів на експорт (ст. 4), спонукають до використання затверджених Групою переліків контрольованих предметів (ст. 1, 2 та 8). Очікується, що держави-учасниці відмовлятимуть у наданні авторизації експорту в разі обґрунтованого переконання, що предмети призначатимуться для використання в програмах розробки хімічної та біологічної зброї чи для застосування з терористичною метою, або що існує значний ризик їх неконтрольованого реекспорту (ст. 2).

Водночас держави-учасниці залишають за собою право на власний розсуд застосовувати то трансферу додаткові умови, поширювати встановлені в межах режиму Австралійської групи правила на предмети, які не входять до контрольних списків Групи («catch-all»), та застосувати заходи для обмеження експорту з інших міркувань державної політики, які відповідають їхнім договірним зобов'язанням (ст. 5 Керівних принципів).

Як і у випадках з іншими інструментами «м'якого права», окресленими вище, держави-учасниці Групи не мають будь-яких юридичних зобов'язань щодо застосування переліків і керівних принципів Групи, і можуть добровільно використовувати їх під час запровадження національного експортного контролю.

На особливу увагу заслуговує те, що у межах Австралійської групи розроблені два окремі переліки, присвячені товарам подвійного використання, а саме – Перелік хімічних виробничих потужностей та обладнання подвійного використання та пов'язаних технологій і програмного

забезпечення [22] та Перелік біологічного обладнання подвійного використання та пов'язаних технологій і програмного забезпечення [23].

Висновки. Система контролю за обігом предметів подвійного використання, первісно сформована на ґрунті міжнародних договорів щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, остаточно оформилася переважно поза межами зобов'язальних інституційно-правових механізмів завдяки «неформальним» режимам експортного контролю (Комітет Цангера, Група ядерних постачальників, Австралійська група та ін.). Враховуючи радше політичний («джентльменський») характер зобов'язань, які на себе беруть їхні держави-учасниці, ці режими здатні більш оперативно та гнучко реагувати на виклики, що постають перед державами з огляду на швидкість науково-технічного прогресу та динамічні зміни на мапі товарів подвійного використання.

При цьому наразі не уявляється можливою побудова на універсальному рівні системи контролю за обігом товарів і технологій подвійного використання, у якій головну роль відігравали б не держави, що здійснювали б такий контроль у межах власної юрисдикції, а міжнародні інституції, побудовані на засадах наднаціональності, чи режими, наділені силою примусу. Це пов'язано з низкою факторів: сукупність безпекових, політичних, економічних інтересів держав, які обумовлюють їхню неготовність передати частину суверенних прав на користь спеціальних міжнародних контрольних механізмів; здатність держав у межах власної юрисдикції оперативно та предметно здійснювати контроль за розробкою, виробництвом, переміщенням і використанням таких товарів і технологій, а також протидіяти зловживанням у цій сфері й притягувати до відповідальності за порушення встановлених правил та ін. Таким чином, на сьогодні головне завдання міжнародних механізмів експортного контролю полягає в створенні умов для побудови в якомога більшій кількості держав гармонізованих національних інституційно-правових систем контролю, які б гарантували мінімально прийнятний рівень їх ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). *UN Office of Disarmament Affairs*: web-site. URL: <https://disarmament.unoda.org/wmd/nuclear/npt/text/> (дата звернення: 26.09.2023).
2. International Atomic Energy Agency Statute. As amended up to 28 December 1989. IAEA official web-site. *International Atomic Energy Agency*: web-site. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/statute.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).

3. The Structure and Content of Agreements Between the Agency and States Required in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. IAEA INFCIRC/153. *International Atomic Energy Agency*: web-site. URL: <https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/structure-and-content-agreements-between-agency-and-states-required-connection-treaty-non-proliferation-nuclear-weapons> (дата звернення: 26.09.2023).
4. Model Protocol Additional to the Agreement(s) between State(s) and the IAEA for the Application of Safeguards. IAEA INFCIRC/540. *International Atomic Energy Agency*: web-site. URL: <https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/model-protocol-additional-agreements-between-states-and-international-atomic-energy-agency-application-safeguards> (дата звернення: 26.09.2023).
5. Schmidt F.W. The Zangger Committee: Its History And Future Role. *The Non-proliferation Review*. 1994. Fall. P. 38-44. URL: <https://zanggercommittee.org/download/18.6bee440115cab206b0285/1672310882830/Monterey1994.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
6. Zangger Committee. History. *Zangger Committee*: web-site. URL: <https://zanggercommittee.org/history.html> (дата звернення: 26.09.2023).
7. Consolidated Trigger List. Communication dated 18 February 2020 received from the Permanent Mission of Denmark regarding the Export of Nuclear Material and of Certain Categories of Equipment and Other Material. IAEA INFCIRC/209/Rev.5, 5 March 2020. *International Atomic Energy Agency*: web-site. URL: <https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/communications-received-members-regarding-export-nuclear-material-and-certain-categories-equipment-and-other-material> (дата звернення: 26.09.2023).
8. Michel Q. The Evolution of Weapons of Mass Destruction Export Control Regime: From Export Control List to Catch-All Clause. *Studia Diplomatica*. 2002. Vol. 55. No. 5/6. P. 39–50. URL: <http://www.jstor.org/stable/44839635> (дата звернення: 26.09.2023).
9. Mathis K. The Nuclear Supplier Group: Problems And Solutions. *Alabama Civil Rights & Civil Liberties Law Review*. 2013. Vol. 4. P. 169–185. URL: https://www.law.ua.edu/acrcf/files/2017/04/Nuclear_Supplier_Group.pdf (дата звернення: 26.09.2023).
10. Nuclear Suppliers Group. Guidelines. *Nuclear Suppliers Group*: web-site. URL: <https://www.nuclearsuppliersgroup.org/en/guidelines> (дата звернення: 26.09.2023).
11. Guidelines for nuclear Transfers. INFCIRC/254, Part 1. *International Atomic Energy Agency*: web-site. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/1978/infcirc254r14p1.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
12. Guidelines for transfers of nuclear-related dual-use equipment, materials, software, and related technology. INFCIRC/254, Part 2. *International Atomic Energy Agency*: web-site. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/1978/infcirc254r12p2.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
13. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction. Opened for Signature at London, Moscow and Washington. 10 April 1972. URL: <https://front.un-arm.org/wp-content/uploads/2020/12/BWC-text-English-1.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
14. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction. Geneva, 3 September 1992. *Organisation for the Prohibition of Chemical Weapon*: web-site. URL: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CWC/CWC_en.pdf (дата звернення: 26.09.2023).
15. Final document of the 8th Review Conference. *United Nations Digital Library*: web-site. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3856224?ln=en> (дата звернення: 26.09.2023).
16. Brett E. et al. Meeting the Challenges of Chemical and Biological Weapons: Strengthening the Chemical and Biological Disarmament and Non-proliferation Regimes. *Frontiers in Political Science*. 2022. April. Vol. 4. DOI: 10.3389/fpos.2022.805426.
17. Shull B. Strengthening the Biological Weapons Convention: Preventing the Use and Proliferation of BW. ODU Model United Nations Society. URL: <https://ww1.odu.edu/content/dam/odu/offices/mun/docs/strengthening-biological-weapons-convention.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
18. The Australia Group. *Australia Group*: web-site. URL: <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/index.html> (дата звернення: 26.09.2023).

19. Goldblatt J. The Biological Weapons Convention. An overview. *International Review of the Red Cross*. 1997. June. Vol. 37. Issue 318. P. 251–265. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400084679a.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
20. Guidelines for Transfers of Sensitive Chemical or Biological Items, June 2015. *Australia Group*: web-site. URL: <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/guidelines.html> (дата звернення: 26.09.2023).
21. Australia Group Common Control Lists. *Australia Group*: web-site. URL: <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaus-traliagroupnet/site/en/controllists.html> (дата звернення: 26.09.2023).
22. Control List Of Dual-Use Chemical Manufacturing Facilities And Equipment And Related Technology And Software, 28 February 2020. *Australia Group*: web-site. URL: https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/dual_chemicals.html (дата звернення: 26.09.2023).
23. Control List of Dual-use Biological Equipment and Related Technology and Software, 30 November 2022. *Australia Group*: web-site. URL: https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/dual_biological.html (дата звернення: 26.09.2023).